

1847

Uzperesue G. Chyn

Unepher u. Stet

Yeehipe

1932

9147.925

U-47

8285

Ա. ՆԻԿՈԼ

ՍՈՒՐԻԱ

ԵՒ

ՄԵՆՔ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
1832

2004

9(47.925)
Ա-47

Վ.Բ. 31

ՍՈՒՐԻԱ

ԵՒ

ՄԵՆՔ

8285

~~9185~~

ԳԱԶԵՏԻ
1932

2012

ՍՈՒՐԻԱ ԵՒ ՄԵՆՔ

I

ԻՆՉՈՒ ՍՈՒՐԻՈՅ ՄԷՋ ԿԸ ԳՏՆՈՒԻՆՔ

Բացառելէ առաջ թէ ի՛նչու և ի՛նչպէս Սուրիա կը գտնուինք, նախ ըսենք թէ ի՛նչ պատճառներ ստիպեցին մեզ այս բացառութիւնը տալու:

1930ի վերջերը թուրք մամուլին մէջ Հայերուն, աւելի ճիշդ Դաշնականներուն հանդէպ սկսած յարձակումը տակաւին կը շարունակուի: Այս յարձակումը այնքան անակնկալ և բռն սկսաւ, որ մեր աչքին առջեւ անմիջապէս վերակենդանացան 1152 և 1915 թուականները: Այդ թուականներէն առաջինը մեզի յիշեցուց Բիզանդիոնի Մանուէլ կայսեր կողմէ Սուլթան Նուրէտտինի գրուած նամակը, որ կ'ըսէ.

«Հայերուն հանդէպ սնուցած ատելութեան և բարկութեան զգացումներս դո՛ւն գոհացուր: Փլցո՛ւր անոնց բերդերը, վառէ՛ անոնց եկեղեցիները, կրակի տո՛ւր անոնց քաղաքները: Ուրիշ կերպով չպիտի մարին սրտիս բոցերը: » (*)

Թուրք մամուլին մէջ բորբոքած հրաբուխը արդեօք Մանուէլի ոգին և ատելութի՛ւնն էր, որ կը պոռթկար կրկին:

(*) Le Peuple qui Souffre — Charles Vogél.

92 865-ԱԷ

883-2002

Յետոյ կայ 1915ր: Կարծեցինք թէ. կը վերսկսին թա-
լաթներու և Էսվէրներու ոճիրները: Իսկպէս Նահանջ Բիւ-
րիցի շրջանին, հայկական զանգուածները Իթթիհատ թէ-
րաքքըի կողմէ Թէշքիլաթը Մահսուսա անունը տրուած
ոճիրի բանակին առջեւէն դէպ ի նփրատ կը յառաջանային:
Սակայն մեր նպատակը հին օրերու ողբերգութիւնը վերա-
նորոգել չէ: Մեր նպատակը չէ նաեւ վերլուծել թուրք մա-
մուլին նպատակը:

Մեր միակ նպատակն է կարգ մը թրքական հրատարա-
կութեանց Սուրիացիներուն վրայ գործած գէշ ազդեցութիւն-
ները սրբել և երեւան հանել Սուրիան լեցնող թուրք լրտես-
ներուն իրական դէմքը: Մեր նպատակն է Հայերու մասին
արաբական թերթերու կարծիքը սրբագրել և ցոյց տալ թէ
Հայերը ո՛րքան կարեւոր են Սուրիոյ համար: Որովհետեւ
կարգ մը արաբական թերթեր գրեթէ թշնամիի երեւոյթով
կը ներկայացնեն մեզ և Սուրիոյ համար վտանգ մը կը նկա-
տեն Սուրիոյ մէջ մեր ներկայութիւնը:

Այս փոքր գրքոյկը միակ հայու մը մտածումները չի
ներկայացներ: Ան խտացումն է մեծ ազգի մը ճակատագիրը
վարող կուսակցութեան մը ամէն տեղ հռչակած մասնու
ներուն, նպատակներուն և սկզբունքներուն:

2

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅՈՒԹԻ ԵՒ ԼՕՋԱՆԻ ԴՈՇՆՈՒԹԻՐՆԵՐԸ

13 Նոյեմբեր 1921: Ահա՛ սղտի թուական մը եւս
Այն միջոցին, որք մեծ պատերազմին բոլոր զոհողութիւն-
ները կրելէ յետոյ կը կարծէինք թէ վերջապէս տիրացաւ
ենք անկախ հայկական հայրենիքի մը, եւրոպայի յաղթա-
կանի և պարտուողի շուարումներէն օգտուող Մուստաֆա
Քէմալի բանակները Հայաստան արշաւելով կարմիրներու

ալ օժանդակութեամբ Կարսի դաշնագիրը ստորագրել տուած
էին մեզի:

Յետոյ, 1922ի Լօզանի դաշնագիրը... Հայկական պատ-
մութեան համար աղէտ մը եղաւ այդ թուականը: Անոնք
որ չէին ուզեր պոլշեիկ ըլլալ, ինչպէս նաեւ թուրքիայէն
վտարուած Հայերը դուռին առջեւ նետուած աղոց պէս ան-
պատասպար մնացին: Ո՛ւր պիտի երթային: Ռուսը կը վռնէ,
թուրքը կը վռնէ, պուլկարը, սերպը, հելլէնը ընդունիլ
չուզեր: Մարդկային և քաղաքակիրթ աշխարհը մարեցա՞ւ,
չորցա՞ւ, մթնե՞ց արդեօք: Ի՞նչ եղաւ: Առաջին օրերը այս
հարցումները թելադրեցին մեզի: Բայց դարձեալ տեսանք
որ իրականութիւնը այդպէս չէ: Այս աշխարհիս մէջ Հայերը
սիրող և զանոնք պաշտպանողներ ալ կան: Այն միջոցին,
կրք Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ Հայերու պաշտպանու-
թիւնը խնդրոյ առարկայ կ'ըլլար, Ֆրանսացիները անմի-
ջապէս բացին իրենց ձեռքերը և ստանձնեցին մեր պաշտ-
պանութիւնը:

Այս անգամ խնդիր ծագած էր թէ, բացը մնացած հա-
րիւր հազարաւոր Հայերը ո՛ւր պիտի տեղաւորուէին և ի՞նչ
պէս կարելի պիտի ըլլար հոգալ անոնց սպրուստը: Թուրքե-
րէն թերթ մըն ալ կը հարցնէր թէ, ի՞նչու թուրքի կամ
Այճէրիոյ մէջ չեն տեղաւորուիր Հայերը: «Յո՛», տարագրու-
թեան մէջ խիստ վարպետ եղող թուրքերուն համար տեղին
է այս հարցումը: Բայց մեզ իրենց պաշտպանութեան տակ
առնողները Ֆրանսացիներ էին: Փոխանակ մեզ մեր չվար-
ժուելիք և մեր չապրելիք կիմաներուն և երկիրներուն մէջ
աքսորելու, անոնք մեզ մահէն և թշուառութենէ փրկեցին
և մեզ տեղաւորեցին դուռներուն առջեւ հայկական հայրե-
նիքին, որուն կարօտը կը քաշէնք և ուր պիտի կարենա-
յինք աշխատելով մեր ընդունակութիւնները զարգացնել:

Այս հաշուով, մենք Սուրիա կը գտնուինք հետեւեալ
պատճառներով.

1 — Պատմական պատճառներ.

2 — Քաղաքական պատճառներ (այսինքն թշուառու

թեան և կարօտութեան հետեւանքով և Ազգերու Դաշնակցութեան և Ֆրանսայի փափաքով)։

3 — Բաղաքակրթական և ընկերային պատճառներով (այսինքն Սուրիան Սուրիացիներուն հետ բարձրացնելու, պաշտպանելու և մեր պատմական թշնամիէն վրէժ լուծելու վճռականութեամբ)։

1 — ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ

Բանանք ամենահին պատմական գիրքերը։ Կը տեսնենք որ Ասորոյ հարաւակողմը Փիւնիկէցիներու նման, իսկ Տաւրոսի շրջանին մէջ և Սուրիոյ հիւսիսակողմը (Հաթի) անունով ցեղ մը կը բնակէր։ Պատմութիւն գիտցողները կը գրեն թէ այս անունը հետագային ստացած է (Հիթիթ) ձեւը, որ շատ կը նմանի (Հայ) բառին։ Գալով (Հայ)ին, ան հայերուն պատմական ու ազգային անունն է։ Այս պայմաններուն մէջ, կը տեսնուի թէ (Հայ)երը (Արմա)ներուն հետ խառնուելով հաւաքաբար (Էրմէնի) անունը առած են։ Սուրիոյ հողերուն վրայ և Արարատի շրջանին մէջ Հայերու գոյութիւնը կը սկսի Քրիստոսէ 500 տարի առաջ։ Հայոց պատմութիւնը (Magesie)ի պատերազմներէն յետոյ, այսինքն Քրիստոսէ միայն 189 տարի առաջ և Հռոմայեցիներուն Ասիա անցնելէն յետոյ միայն որոշ և վճռական ձեւ մը կը ստանայ թէւեւ, բայց ասոր պատճառն է մինչեւ այն ատեն Հայերուն Սելճուքներու ձեռքը գերի կեանք ապրած ըլլալը։

Վանի շրջանին մէջ գտնուած հնութիւնները ցոյց կու տան թէ հայ թագաւորները Սուրիոյ հիւսիսակողմը գտնուած են, կառավարութիւն հիմնած են և գիր սւ. քաղաքակրթութիւն բերած են այդ տեղուանքը։ (*)

Պատմութիւնները կը հաստատեն նաեւ թէ հայ լեզուն

(*) Etude historique sur le peuple Arménien. K. A.

արիական դասակարգին կը պատկանի և արեւմտեան լեզուներուն մէջ կը մտնէ։

Եթէ Սուրիա ազատած է Հռոմայեցիներու պարէնեղէնի մթերանոցը ըլլալէ, եթէ Հռոմայեցիները արդի Արաբիան ամբողջովին գրաւելով հոն չեն տեղաւորուած, ասիկա միմիայն չվախցող և չմեռնող հայ կորովին արդիւնքն է։

Նայեցէք Քրիստոսէ երկու հարիւր տարի առաջուան կացութեան։ Միհրդատները, Տիգրանները, Տրայիանոսներէն մինչեւ հայ կայսր Ատրիէնի շրջանը, Հայերը միշտ պայքարած են այդ շրջաններուն համար։

Բարդազինեցիներուն դէմ Հռոմայեցիները և Հռոմայեցիներուն դէմ Սուրիան ու Եփրատը պաշտպանողները այս օրուան հայերուն նախահայրերն էին։

Արաքսի հայերուն թաղաւորը Արտաշէս Մեծն Միհրդատ Բ. ը պարտութեան մատնելէ յետոյ Հայերը Սուրիա և Միջագետք մտած են և վճռաբար վերջ տուած են հռոմայեցիներու տարածումին ու տեղաւորումին։

Բարդազինեցիներու և Աղեքսանդր Մեծի արշաւանքներուն դէմ կեցող հերոս Արշակ և անոր մեծ թոռան մեծ Արշակի յաղթանակները հոս կրկնելու պէտք չկայ։

Ահա՛, այսօր Սուրիոյ մէջ տեսնուած հայկական գոյութիւնը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հռչակաւոր Արտաշէս գերդաստանին զաւակները։

2 — ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ

Բաղաքական պատճառները բացատրելու պէտք անգամ չենք տեսներ։ Որովհետեւ ինչ պատճառներու հետեւանքով որ Սուրիան ազատեցաւ Թուրքերուն ձեռքէն, նոյն պատճառներով հոն հաւաքուեցան Հայերը։ Սա տարբերութեամբ որ Սուրիոյ և Միջագետքի համար բարեբաւտիկ նպատակով մը վերջացող պատերազմը Հայերը իրենց նպատակներէն և հայրենիքէն հեռացնող փոթորիկ մը եղաւ։ Մենք մեր փա-

փառով. գաղտնի կամ յայտնի նպատակով մը չէր որ Սու-
րիա հաւաքուեցանք: Այդ փոթորիկը ցրուեց մեզ, թեւերը
կտորած կռուներու նման ինկանք և հիմա կ'աշխատինք
մեզի համար բոլոր մը շինելու:

Հայուն ճակատագիրը կարծես միշտ զոհողութեան հան-
դէպ ուրացումի, փորձանքի, դառնութեան ու դաւաճանու-
թեան վրայ հիմնուած ըլլար, ամէն անգամ որ քիչ մը մո-
տենանք մեր նպատակին, ամէն անգամ որ ազատ ու անկախ
չունչ մը առնել սկսինք, փոթորիկ մը կը փրթի, փորձանք
մը կը ծագի, մեզ դուրս կը նետէ մեր բոլորն և կը հեռա-
ցընէ մեզ մեր նպատակէն: Աւելորդ և երկար կ'ըլլար հոս
թուել այդ բոլորը: Ազգերու Դաշնակցութեան թանկագին
մէկ անդամը, գաղթականներուն հայրը և մարդկութեան
մարդու ձեռով արձանը եղող (Ֆրիտօֆ Նանսէն)ը լսելը
բաւական է: Հայկական տառապանքին ամէնէն նոր և հա-
ւատարիմ թարգմանը ան է: (*)

28 Մայիս 1910ին. այսինքն մեծ պատերազմի վերջա-
ւորութեան Երեւանի կառավարութիւնը հայկական միու-
թիւնն ու անկախութիւնը հռչակած էր: Ասիկա նպատակ
մըն էր: Գաղափար մը, որուն համար գետի նման արիւն
թափեցինք, ինչպէս կ'ըսեն հայ գաղթականները:

Ո՞վ կրնայ ուրանայ թէ մեծ պատերազմին յաղթանա-
կին մէջ բաժին չունէր նաեւ հազարաւոր Հայերու արիւնն
ու զոհողութիւնը: Բայց ո՞վ կրնար գուշակել թէ, յաղթա-
կանները իրենց միջեւ պիտի բաժնեն յաղթութեան աւար-
ները և հիասթափումը միայն պիտի մնայ Հայերուն:

Այո՛, անկախ և Միացեալ Հայաստանը հռչակուեցաւ:
Յամանեան և ռուսական սահմաններուն մէջ գտնուող հայ-
կական հողերը միացուելով 87,000 քառ. քիլոմետրնոց եր-
կիր մը ստեղծուեցաւ: Էրզրումը, Վանը, Պիթլիսը, Տրա-
պիզոնը մեծ Հայաստանին մէջ մտած էին: Բայց ասիկա

(*) L'Arménie et le Proche-Orient.

թուղթի վրայ էր միայն: Միայն քարտէսի վրայ, միայն
Ուիլսոնի, Լոյտ Ճորճի և միւս դաշնակիցներուն խօսքերուն
վրայ: Իրականութիւնը ատէք ի՛նչպէս եղաւ:

Մայիսին ծագած հայկական արեւը Օգոստոսին տիղմով
ծեփեց թուրք ձեռք մը և գոցեց դաշնակիցներուն միայն
խոստում տուող բերանները: Ասիկա Մուսթաֆա Քէմալն
էր: Էրզրումի և Սիվազի մէջ անոր գումարած համաժողով-
ները հետեւեալ որոշումը տուած էին. (Մեր նահանգներ-
րէն թիզ մը իսկ հող չպիտի տանք ո՛չ Հայերուն և ո՛չ ալ
ուրիշ ազգի մը):

Մէկ կողմէ պաշտօնապէս Հայաստանը ճանչցող Ազգե-
րու Դաշնակցութիւնը, դաշնակիցները և թուրք կառավա-
րութեան ստորագրած դաշնագիրը, միւս կողմէն Մուսթաֆա
Քէմալի այս ասպարէզ կարգացող Ուխտը... ասոր հանդէպ
մենք ի՞նչ կրնայինք ընել: Անմիջապէս Ազգերու Դաշնակ-
ցութեան դիմեցինք և հետեւեալ պատասխանը ստացանք.
(Զեզ վաւերացուցինք. բայց չենք կրնար պաշտպանել:
Պաշտպանելու համար մեր ձեռքը ուժ ալ չկայ դրամ ալ:
Արդէն դործնական պաշտպանութիւնը մեր սահմանէն դուրս
կը գտնուի): Երբ այս դուռը գոցուեցաւ, Ամերիկայի դար-
ձանք: Երկու երեք ամիս բանակցելէ և վիճաբանելէ յետոյ.
31 Մարտ 1920ին Մերակոյտը որոշեց ընդունիլ մեր դի-
մումը: Անկէ յետոյ մեր բաղիւստ բոլոր դուռները չբացուե-
ցան և ձայն չտուին: Քաղաքական համաբաւարար առած
մը կայ:

(Տկար պետութեանց տրուած խոստումները կը կոր-
սուին, երբ դժուարութեան հանգիւյն): Ահա՛, մեծ պե-
տութիւնները կատարելապէս կը յարգէին ասիկա և թուր-
քերն ալ սքանչելի կերպով կ'օգտուէին: Իսկ անոր իրակա-
նութեան տակ ճշուողներն ալ, մենք Հայերս էինք:

Մուսթաֆա Քէմալ. երբ հռապարակը պարապ գտաւ
Հայաստանի վրայ արձակեցաւ: 2 Սեպտեմբեր 1920ին
Աղեքսանդր քաղի և 921 Հոկտեմբերին ու Նոյեմբերին Կարսի

դաշնագիրը ստորագրելու ստիպուեցանք: Տեսական մեծ Հայաստանը կէտէն աւելի քիչ մնացած էր:

Կարմիր Ռուսիոյ մէջ մնացած Հայերը կամաց կամաց սկսան զաղթել թուրքիոյ սահմաններուն մէջ մնացած հայկական հողը: Դաշնակիցներուն վստահելով, 200,000 հայեր կիրկկիա տեղաւորուեցան: Այն ատեն այդ վայրերը գրաւող ֆրանսական զինուորները խիստ լաւ ընդունեցին և պաշտպանեցին զանոնք: Բայց թուրքերը այդ վայրերուն վրայ ալ յարձակեցան: Ֆրանսացիները քաշուեցան և բնականաբար այդ հայերն ալ անոնց հետ Սուրիա անցան:

Յետոյ, 1922ի աշունը... Թուրքերը հելլէն բանակը պարտութեան մատնած են և ասպարէզ կը կարդան դաշնակիցներուն: Ո՛չ ոք ձայն կը հանէ անոնց դէմ: Ամէն առիթէ օգտուիլ գիտցող Մուստաֆա Բէմալ Յոյներն ու Հայերը կը վտարէ Անատոլիոյ հողէն: Յոյները Յունաստան, իրենց մայր հայրենիքը կը վերադառնան. հապա Հայերը: Անոնց հայրենիքը կարմիրներուն ձեռքը անցած է և անոնք գլուխ դնելու տեղ չունին: Յունաստան, Պուլիարիա և նախընտրաբար Սուրիա կ'ապաստանին: Ասոնց մէջ Երեւան վերադարձողներ ալ կան. բայց շատ քիչ են և ստիպուած են:

Վերջին հայկական տառապանքներուն թարգմաններէն մէկն ալ գերմանացի Տօքթ. (Լէփսիլս)ն է: Ան կը գրէ թէ մեծ պատերազմէն ի վեր շարունակուող աղէտներուն հետեւանքով 200,000 հայեր Սուրիա և Միջագետք ապաստանելով ազատած եղան իրենց կեանքերը: Ահա՛ այս է Հայերը Սուրիա նետող փոթորիկը: Հայերը Սուրիա հաւաքուելով Սուրիոյ վրայ բե՞ռ մը կ'ըլլան, թէ ապրելու և Սուրիան բարձրացնելու համար նոր ուժ մը կ'ըլլան: Ստորեւ, կարճ կերպով ասիկա ալ պիտի բացատրենք և պիտի աշխատինք սրբազրել թրքական բռնապետներէ խարուող կարգ մը սուրիական թերթերու կարծիքը:

3. — ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐՈՅԻՆ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ

Դաշնակ կուսակցութիւնը գլուխը գտնուելով, գրեթէ բոլոր հայ կուսակցութիւնները իրենց բուններէն ցրուած Հայերը Սուրիա հաւաքելու կողմնակից են: Որովհետեւ,

1 — Անհրաժեշտ է Հայերը ցրուած վիճակէն ազատել և զանգուածի մը ուժի մը վերածել.

2 — Պէտք է արգիլել Հայերուն սովիւթական վարչաձեւին մէջ մտնելը.

3 — Թույլ չտալ որ Հայերը իրենց ցեղային, կլիմայական-յարմար միջավայրներէն և իրենց հայրենիքէն հեռու տեղեր երթան և իրենց ազգութիւնն ու նպատակները մոռնան: Պէտք է բանալ և աշխատցնել քաղաքակրթութեան և յառաջդիմութեան ընդունակ եղող անոնց բնաւորութիւնները:

Ինչպէս վերն ալ ըսինք, երբ Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ արտասահմանի հայերու պաշտպանութեան հարցը խնդրոյ առարկայ դարձաւ, ամէնէն առաջ Ֆրանսան բացաւ իր թեւերը: Ամէն կողմէ Սուրիա ապաստանող հայերուն Սուրիոյ ամէնէն յարմար չրջաններուն մէջ (քամր)եր շինուեցան, դպրոցներ, հիւանդանոցներ բացուեցան և միլիոնաւոր նուէրներ հաւաքուած էին:

Դաշնակ կուսակցութիւնը աշխարհի ամէն կողմը նպաստի կազմակերպութիւններ ստեղծեց: Բարեգործական Միութիւնը և Պօղոս Նուպար փաշայի մահէն յետոյ 1930ին անոր տեղը անցնող արդի նախագահը յարգելի միլիոնաւոր Գալուստ կիւլպէնկեանն ալ մեծ ծառայութիւններ մատուցած են: Ազգերու Դաշնակցութեան զաղթականաց յանձնաժողովի (Նանսէն Օֆիս)ին և Սուրիոյ ֆրանսական բարձր գոմիսէրին հետ գոյացած համաձայնութենէն յետոյ քամրերուն մէջ գտնուած և դուրսէն գալիք հայ գաղթականներուն մինչեւ

1933ի վերջը ամբողջովին և վերջնականապես Սուրիոյ մէջ տեղաւորուիլ որոշուած ըլլալը ծանուցուեցաւ:

Ազգերու Դաշնակցութեան պատուիրակ Միւսիւ (Պրու-նիէ) եւս նպաստի խնդրին մէջ մեծ ծառայութիւններ մատուցանեց: Հոգատար Ֆրանսայի օժանդակութեամբ Սուրիոյ և Լիբանանի պիւտճէներուն մէջ հայերու տեղաւորման համար գումարներ դրուած են: Նանսէնի Օֆիսը մինչեւ հիմա 9,500.000 ֆրանք ծախսած է:

Այո՛, մենք Սուրիոյ մէջ կը տեղաւորուինք: Բայց ո՛չ թէ հիւրի մը պէս, այլ տան տէրը սնուցանող և հարստացնող տարրի մը պէս: Խնդիրը այլեւս կուսակցական ձեւէն աւելի ազգային խնդրի մը վիճակին մէջ մտած է:

Սուրիոյ մէջ, 1932ի վերջին ընտրութիւններուն ընթացքին Դաշնակ կուսակցութեան հարիւրին 75 շահած ըլլալը փայլուն կերպով կը հաստատէ ասիկա: Քէմքերէն ելած զաղթականները արհեստական և երկրագործական շրջանները և ամէնէն տեւի հիւսիսային վտակաւոր շրջանները կը տեղաւորուին: Սուրիոյ ուղղութիւնք առաջին թուրք յարձակումին կուրծք տուող առաջին ուժը դարձեալ Հայեր պիտի ըլլան:

Ամերիկայի մէջ հրատարակուող 16 հոկտեմբեր թուականի (Մշակ) թերթը կը գրէ. — «Հայերը, Ֆրանսացիներու պաշտպանութեան տակ մեր հայրենիքին դուռները կը զըռնուին: Լեզուի, միջավայրի և աշխարհագրական դիրքի տեսակէտով Սուրիան՝ այն տեսակ երկիր մըն է որ... հոն Հայերը կրնան ինքզինքնին իրենց տունին մէջ նկատել: Թուրքերը մեր թունուզի մէջ տեղաւորումը կ'ուզեն, բայց Ֆրանսա մտիկ չընեն այս փափաքը: Մենք թուրքիոյ մօտը և անոր աչքերուն առջեւ պիտի մնանք: Մեր այս նպատակը հասկցած ըլլալուն համար է որ թուրքերը քաղաքական նոր ռազմավարութեամբ մը կ'աշխատին Ռուսիա փոխադրել հայերը:»

Ճիշդ է: Թուրքերը ամէն միջոցի դիմելով կ'ուզեն արգելք հանդիսանալ հայերուն մէկ տեղ մը և մանաւանդ

Սուրիոյ մէջ տեղաւորուելուն: Վաղը, եթէ Սուրիոյ վրայէն ֆրանսական հոգատարութիւնը վերնայ, մեզի համար վտանգը գլուխ ցցած պիտի ըլլայ: Այն ատեն հաւանական է որ թուրքերը մեզի դէմ գրգռեն Սուրիոյ Վաթանիները: Վստահ ենք որ իսլամ արաբները թուրքերուն այս տեսակ բրօքականտներէն չպիտի տարուին: Լիբանանի մէջ Մարօնիներուն և օրթօտօքս Յոյներուն հետ մեր կազմելիք խրմբակը կարեւոր մտահոգութիւն մը կրնայ ըլլալ իսլամ Արաբներուն համար: Որովհետեւ, Հայերուն հիւսիսային Սուրիա և Լիբանան հաւաքուիլը և զօրանալը և դարերէ ի վեր թուրքին բռնութեան տակ ձգմուելով հանդերձ իր ուշիմութիւնը և քաղաքակրթական ընդունակութիւնները պահպանած ըլլալը պիտի նպաստէ իսլամ արաբներու զարգացման և յառաջդիմութեան:

Նայեցէք սահմանամերձ շրջանի գիւղերուն այսօրուան կացութեան. որոնք լքուած վիճակ մը ունէին թուրքերուն ատեն, ինչպէս նաեւ Հասիէէին, որուն համար թուրք բրօքականտիստները կ'ըսեն թէ ապագայ հայկական օճախին կեդրոնը պիտի ըլլայ և որ մինչեւ երէկ անջրդի և ամուլ շրջան մըն էր:

Ատենոյ Արարատ լեռան վրայ քաղաքներ և արդիւնաւէտ շրջաններ ստեղծող հայ ժողովուրդը Սուրիոյ այդ յփեալ շրջաններն ալ Եւրոպայի ամէնէն նոր կեդրոններուն վիճակին հասցուց: Սահմանին ամայի և վտանգաւոր վայրերուն մէջ ներկայիս աւաններ և աւաններուն մէջ նուրբ արուեստներէն մինչեւ սինէմաներն ու պառերը, քաղաքակրթութեան ամէնէն վերջին յառաջդիմութեան տեսարանը կը պարզեն: Ասոնք ընողը ո՛վ է: Թուրքերուն տգէտ ձգած աշիրէթնե՛րը: Ասոնք ընողները Արարատի մեծերուն այսօրուան զաւակներն են: Սուրիոյ հայ տարրը իր այս աշխատանքը պիտի շարունակէ առանց յոգնելու, առանց հանգիստ առնելու:

Այս նպատակին առաջին պայմանն է Ֆրանսայի հոգատարութեան աւելի զօրաւոր և աւելի ազդու կերպով Սու-

րիոյ մէջ մնալն ու շարունակումը: Միայն անոր շնորհիւ է որ Սուրիացիները կրնան ապահովութեան և բարօրութեան հասնիլ: Ինչպէս որ զաւակ մը մեծցնելը շատ խնամքի և ժամանակի կը կարօտի, ազգ մը հասցնելն ու զայն անկախ վիճակի մը մէջ դնելն ալ շատ ճիգերու և շատ ժամանակի կը կարօտի: Ֆրանսական պետութեան Սուրիոյ և Սուրիացիներուն համար ստանձնած գոհողութիւնները և քաշած տառապանքները մէջտեղն են: Այսօր արեւելքէն մինչեւ արեւմուտք իսլամ արաբներուն ամէնէն մեծ պաշտպանը Ֆրանսացիներն են: Ալճէրիան քաղաքակրթութեամբ, թուսնուզը քաղաքակրթութեամբ, Մարօքը քաղաքակրթութեամբ վրայ է: Ինչո՞ւ Սուրիացիներն ալ օր մը ալճէրիացիներուն, թունուզցիներուն և մարօքցիներուն չափ ապահովութեան և բարօրութեան չտիրանան: Արաբներուն բարեկամ Հայերը, այս տեսակէտով Ֆրանսացիներուն միայն օժանդակը և Արաբներուն քաղաքակրթութեան ու յառաջդիմութեան նպաստողը պիտի ըլլան: Թէ՛ Արաբները և թէ՛ Ֆրանսացիները հասկցած են այն կարեւոր դերը, զոր հայ զանգուածները այսօր և վաղը պիտի խաղան Սուրիոյ մէջ: Հաւաքական նպատակին միասին հասնելու համար պէտք է միասին աշխատիլ:

Երբեք չմոռնանք թէ Արաբներուն և Հայերուն համար կենաց մահու խնդիր մըն է Ֆրանսայի հոգատարութիւնը: Յայտնի է, թէ իսլամներու և արաբներու գոյութեան համար Ֆրանսացիները ի՞նչպէս կ'աշխատին Սուրիոյ մէջ: Հայկական գոյութեան համար անոնց ինչպէս աշխատիլը ցոյց տալու համար միայն պաշտօնական գործերէն խօսիլը բաւական է:

Այո՛, 200,000 հայեր թուրքիայէն դուրս ելան և անոնց մեծ մասը Սուրիոյ մէջ հաւաքուեցաւ: Բայց ի՞նչպէս: Գրեթէ մերկ վիճակի մէջ... որովհետեւ թուրքերը անոնց կալուածները գրաւած էին և ուրիշ ձեւով մը վերապրեցուցած էին 1915ը: Այս խնդիրը երկար բարակ խնդրոյ առարկայ եղաւ Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ և ամէն տարի

Թարմացող բայց ու է ձեւով չլուծուող վէրքի մը երեւոյթը ստացաւ: Սուրիան լեցուցած թուրք գործակալներու գրգռութիւններով կարգ մը արաբական թերթեր, Սուրիոյ հաշտոյն ճռուողող թուրք թերթերուն միանալով կ'ըսեն թէ,

1 — Սուրիա դժգոհ է Ֆրանսայի հոգատարութենէն: Հոն ապահովութիւն չկայ: Նախկին թրքական վարչութեան օրով Սուրիան աւելի հարուստ, աւելի խաղաղ էր:

Ասոր պաշտօնական պատասխանը հետեւեալն է.

Նոյնութեամբ առնենք 26 Յունիս 1930ին Ազգերու Դաշնակցութեան հոգատարութեանց մնալուն յանձնաժողովին նիստին վիճաբանութեան ենթարկուած կարգ մը յօդուածները:

Նախագահ Մ. Վան Րէէս: Ֆրանսական հոգատարութեան պատուիրակներուն կը հարցնէ թէ Սուրիոյ ժողովուրդը հոգաատարութենէն գո՞հ է թէ ոչ: Սուրիոյ բարձր քոմիսէրութեան ընդհանուր քարտուղար Մ. Թէ (de Caix) կը պատասխանէ.

Սուրիոյ մէջ հոգատարութեան հակառակ մաս մը կայ, բայց ամբողջ Սուրիան ասոնցմէ չի բաղկանար: Սուրիոյ երեւելիները հոգատարութեան ներկայացուցիչներուն հետ չփման մէջ գտնուելով, յարաբերութիւնները սկսած են լաւ ձեւ մը ստանալ:

Յանձնաժողովի անդամներէն (Compte de Penha Garcia) խօսեցաւ հոգատարութեան դէմ տրուած երկու հանրագրութիւններու մասին: Մ. Թէ պատասխանեց թէ ատոնք ստորագրողները Սուրիոյ մէջ մեծամասնութիւն չեն կազմեր: Compte de Penha «Բայց ընտրութեանց առթիւ հոգատարութեան դէմ զինեալ ըմբոստութիւններ ծագեցան» ըսաւ:

Մ. Թէ պատասխանեց և ըսաւ. «Ատիկա ալ մեծամասնութիւն ըսել չէ: Եթէ մենք Սուրիացիներուն ուզած ընտրութեան եղանակը գործադրած ըլլայինք, ընտրութեանց մէջ գիւղացիները ազատ չպիտի մնային»:

Կոմսը. — Սուրիոյ պատուիրակները կ'ըսեն թէ միջազգային կազմակերպութիւն մըն են, թէ կ'աշխատին արա-

բական ֆէտէրասիօն կազմելու և թէ Պաղեստինի պատուիրակներն ալ կան: Համաժողովի մը հետեւանքով ընտրուած կանոնաւոր կազմակերպութեան մը դէմ կը գտնուինք:

Տը Բէ. — Արաբական հոսանք մը կայ, բայց չենք կրնար ըսել թէ անոնք կանոնաւոր ներկայացուցչական մարմին մըն են:

Մ. Սաքէնօպի. — Կ'ըսուի թէ ազգայնականութեան դէմ հոսանք մը կայ:

Մ. տը Բէ. — Ազգայնականութեան դէմ կուսակցութիւն մը չկայ: Թէեւ կուսակցութիւն մը կայ որ հոգատարութեան անմիջական ջնջումը կ'ուզէ. բայց չափաւոր մասը կ'ուզէ որ հոգատարութեան շրջանակին մէջ զարգանայ երկրորդ: Կան նաեւ փոքրամասնութիւններ, որոնք նոյնպէս կ'ուզեն հոգատարութեան շրջանակին մէջ զարգացնել իրենց անկախութիւնը:

Կոմսը. — Սուրիոյ փոքրամասնութեանց միջեւ անկախ մասերու բաժնուելուն դէմ առարկութիւն ընողներ կան: Ասոնց իրական ուժը ի՞նչ է:

Տը Բէ. — Սիւննիներու մէկ մասը հակառակ է 1920ի անկախութեան Կարելի է համաձայնութիւն մը գոյացնել անկախ մասերուն միջեւ: Բայց Կարելի չէ նոր վարչաձեւ մը կիրարկել, անոնց անկախութիւնը բոլորովին ջնջելով:

Մ. Օրթս. — Տեղեկատուութեան բաժնի սպաները ո՞ր կազմակերպութեան ենթակայ են: Հիւսիսային Սփրիկէի և Սուրիոյ մէջ կազմակերպուած վիճակ ունի՞ն: Բոլորն ալ Ֆրանսացի՞ են: Ժողովուրդը գո՞հ է անոնցմէ:

Տը Բէ. — Գոհ է: Նոյն իսկ եթէ կարգ մը տեղերու մէջ զանոնք ջնջենք, ժողովուրդը աղերսագիրներով անոնց վերահաստատումը կը խնդրէ: Բոլորն ալ Ֆրանսացի են: Տեղեկատուութեան սպաները կ'աշխատին քաղաքային և զինուորական շարժումներու միասին ընթանալը ապահովելու: Մասնաւորաբար կ'օժանդակեն ճնշելու համար Եփրատի շրջանի Աշիրէթները, որոնք հոգատարութեան վարչութեան մէջ չեն մտն:

Մ. Րաբար. — Բայց կը կարծեմ թէ այս սպասարկութեան այսքան երկարիւր հակառակ է հոգատարութեան ազատելու վերաբերեալ երկրին նպատակին:

Տը Բէ. — Որքան որ հոգատարութիւնը գոյութիւն ունենայ, տեղեկատուութեան սպասարկութիւնը անհրաժեշտ է: Իրագի մէջ ալ Անգլիացիները այդ տեսակ կազմակերպութիւն մը ունին:

Լորտ Լիւեարտս. — Հայերէն գիտցող թարգմաններ ունի՞ք:

Տը Բէ. — Հայերուն մէջ Ֆրանսերէն գիտցողները շատ են: Ասոնց հետ մեր չփման մէջ մտնելն ու հասկացողութեան գալը շատ դիւրին է:

Մ. Օրթս. — Իսկէնտէրունի շրջանին մէջ Թուրքերուն միջեւ հայերու տեղաւորման դէմ դժուարութիւններ կ'ան:

Տը Բէ. — Հայերը կը տեղաւորուին Թուրքերուն կողմէ իրենց ազատ կամքով ծախուած կալուածներուն և տուներուն մէջ: Արդէն այդ շրջանի Հայերուն թիւը տասը հազարի չափ է և մէկ մասն ալ հինէն մնացած է:

Մ. Օրթս. — Բայց տեղացի ժողովուրդը Հայերու գետնաշրջման դէմ կը բողոքէ:

Տը Բէ. — Բողոքը երկու պատճառներու արդիւնք է: Սուրիոյ ազգայնականները չեն ուզեր որ իրենց մէջ ուրիշ լեզու խօսող օտարականներ մտնեն: 2. — Վաճառող և արհեստաւոր դասակարգը կը վախնան իրենց մէջ մտնելիք աշխատասէր և աչքը բաց գաղթականներու մրցակցութենէն:

Տը Բէ. միւս հարցումներուն եւս պատասխանելով կ'ըսէ թէ.

«Հայերը լաւ երկրագործ են: Հանրօգուտ շինութեանց մէջ ալ կը գործածենք զանոնք: Տակաւին ատեն մը զանոնք պիտի գործածենք երկաթուղային գործերու մէջ: Կամաց կամաց բնականոն կեանքի մէջ կը մտնեն: Սքանչելի տուներ և թաղեր կը շինեն ու կը տեղաւորուին: Սուրիոյ քաղաքներուն մէջ հայկական անուններ կրող առեւտրական

նշանատախտակներուն նայիլը բաւական է, տեսնելու համար թէ ի՞նչ տեսակ կեանք մը կ'ապրին անոնք: Մեր պարտականութիւնն է գթութիւն և պաշտպանութիւն ցոյց տալ Հայերուն: Սխալ է կարծել թէ Հայերը աղքատ և թշուառ են Սուրիոյ մէջ: Քաղաքներուն մէջ և քաղաքներէն դուրս գտնուող վայրերու մեծ մասին մէջ հայերէն շատ աւելի գէշ կեանք մը կ'ապրին»:

Նոյն օրը, երկրորդ նիստին ընթացքին Թուրքիոյ մէջ մնացած հայկական կալուածներու մասին նախագահին ուղղած տեղեկութեանց հետեւեալ պատասխանը տուաւ Մ. Շօվէլ.

— Կիլիկիոյ հայ գաղթականները աղբրագիր մը տուին: Այս Հայերը բնիկ Թուրքիացի են և Լօղանի դաշնագրին թուականէն ի վեր Սուրիա և Լիբանան հաստատուած ըլլալով, այդ դաշնագրին 30րդ յօդուածին համաձայն Սուրիոյ և Լիբանանի հպատակ դարձած են: Թուրք կառավարութեան հետ մեր կատարած բանակցութեանց ընթացքին հայկական կալուածներու այս խնդիրը ամէնէն մեծ դժուարութիւնը կը կազմէ: Այս կալուածները բացէ ի բաց յափշտակուած և անտէր կալուածներու կարգը դրուած են:

Մ. Րաբբար. — Ի՞նչպէս, այդ կալուածները անգոյ կը նկատուին:

Շօվէլ. — Տակաւին չէ հասկցուած: Թուրք կառավարութիւնը հակասական օրէնքներ կը գործադրէ: Բայց կը հասկցուի թէ Թուրքերը թշնամի ապրանք կը նկատեն այդ կալուածները: Մինչև հիմայ մեր կատարած ձեռնարկները արդիւնք չտուին: Հոգատարութիւնը գործնական ընթացքի մը մէջ գտնուելու լիազօրութիւն չունի: Զեռքերնիս մէկ միջոց մը ունինք, ան ալ Սուրիոյ մէջ Թուրքերուն ունեցած կալուածներն են, բայց այդ կալուածները ծախուած չեն: Հայերուն ուղած հողերը շատ ընդարձակ են և ենթադրութեամբ իսկ չկրցանք ճշդել:

Տը Բէ. — Եթէ Սուրիացիներու կալուածի խնդրին մէջ հայկական կալուածներու խնդիրն ալ մտցուցած ըլլալինք,

չա՞ր դիւրութեամբ Թուրքերուն հետ լուծած կ'ըլլալինք Սուրիացիներու կալուածներուն խնդիրը: Արդէն Թուրքիոյ մէջ Սուրիացիներուն ունեցած կալուածները քիչ են և այդ կալուածատէրերն ալ կը պահեն իրենց ապրանքները: Սուրիացիներուն կալուածները ազատելու համար հոգատարը պէտք է հրաժարի՞ հայկական կալուածներէն: Արդէն Հայերը Թուրքիա վերադառնալով իրենց կալուածներուն տիրանալու նպատակ չունին: Անոնք կ'ուզեն Սուրիոյ մէջ տեղադրուիլ և իրենց կալուածները փոխանակել Սուրիոյ թրքական կալուածներուն հետ:

27 Յունիսի նիստին ներկայ գտնուեցաւ նաեւ բարձր գումիսէր Մ. Բօնսօ: Ան Սուրիա ոտք կոխած 12 Նոյեմբեր 1920էն ի վեր Սուրիոյ մէջ իր գործադրած վարչութիւնը բացատրեց: Ան ըսաւ թէ հոն իւրաքանչիւր տարրի և իւրաքանչիւր տարրի նպատակներուն համաձայն քաղաքական վարչաձեւ մը արուած է: Ան բացատրեց Իսկէնտէրունի, Ճէպէտիսի, Լիբանանի և Սուրիոյ իրենց յատուկ անկախ վարչութիւնները, ըսաւ թէ այդ վարչաձեւերը կը համապատասխանեն տեղական նպատակներուն և շահերուն, բայց 1925ի դէպքերը յապաղեցուցած են այդ սխեման և թէ 1926 Հոկտեմբերէն ի վեր անդորրութիւնը խանգարուած չէ և կը շարունակուի վարչական ծրագրին գործադրութիւնը:

Պաշտօնական տեղեկագրէն առնուած այս երկար վիճակագրութիւնը հոս արտատպելով մեր նպատակն է ցոյց տալ թէ Ազգերու Դաշնակցութիւնը և մեր մեծ պաշտպանը Ֆրանսա ի՞նչ կը մտածեն Սուրիոյ Հայերուն մասին և ի՞նչ որոշումներ տուած են:

Կրնայ ըլլալ որ Հայերը մերկ վիճակի մէջ Սուրիա եկած ըլլան: Բայց անոնք, իրենց բնաւորութեան մէջ գտնուող յատուղիմութեան ընդունակութեամբ շուտ կը հագուին և իրենց գտնուած տեղերն ալ շուտ կը բարձրացնեն:

Մենք ամէնէն աւելի կը հաւաքուինք Սուրիոյ հիւսիսակողմը և հին հայ կայսրերու տիրապետած շրջաններուն մէջ: Այդ տեղերը երաշտ են, լեռնային են, վտանգաւոր

են, բայց քանի մը տարուան ընթացքին այդ վայրերուն մէջ քաղաքներ, ջրանցքներ և գործարաններ պիտի տեսնեն: Ուր որ հայ կայ, հոն քաղաքակրթութիւնն ու ճարտարարուեստը լեցուած բարձրացած է: Բանա՛նք Նանսէնի պատմութիւնը: 25 դար առաջ այս վայրերը, Եփրատի հովիտները, Վանի չրջանները և Ուրարտուն «Արարատ» լեռները Հայերուն ձեռքը դաշտի և արհեստանոցի վերածուած էին:

«Հայերը երբ Ուրարտուն առին խաշնարածութեամբ կը գրադէին: Բայց Քաղդէացիներէն երկրագործութեան և ոռոգման եղանակները առնելով զարգացան: Հայկական քաղաքակրթութիւնը այս երկու տարրերուն խտացումն է: Առաջին անգամ ուռնիի տերեւներով կլոր և վրան կաշիով ծածկուած մակոյկներ շինելով Արաքս և Եփրատ գետերուն վրա ապրանք փոխադրողները և Բաբելոնի շուկաները լեցնողները հայ վաճառականներն էին:

Արտաշէս Թագաւորը ներկայիս Թէփէ-Տիպի կոչուած քաղաքին քով Արմաւիր քաղաքը շինած է, իսկ անտառան ալ մեծ ջրանցքներ բանալով Արաքս գետին ջուրերը բերելով քաղաքը մեծցուցած է: Մանուկ թագաւորին լեռնէն մինչեւ Վան քաղաքը բացած 70 քիլոմետր երկարութեամբ ջրանցքը հռչակաւոր է: Այդ ջրանցքը մինչեւ այսօր Շամիրամի ջուր կը կոչեն: Այս ջրանցքը 2730 է: Ի վեր այդ չրջաններուն բարիքի երակը եղած է:

Հայոց թագաւորին կողմէ Վանի մէջ շինուած արուեստական լիճը տակաւին դոյութիւն ունի: Հայերը ճարտար էին ճամբայ, կամուրջ շինելու և ճարտարագիտութեան փորագրութեան, երկաթագործութեան և ոսկերչութեան մէջ Գտնուած գիրերու և գործերու համաձայն հին հայկական կայսրութեան սահմանը Վանէն մինչեւ Սեւանայ լիճը Էրզրում, Մշոյ դաշտը, Եփրատը և հարակէն Սուրիա և հարաւային արեւելակողմէն մինչեւ Ուրմիոյ լիճը ընդարձակ էր:

Ստրապոնի պատմութիւնը կ'ըսէ թէ Հայերը ոսկի

ուրիշ արժէքաւոր հանքեր երեւան հանող աշխատասէր ժողովուրդ մըն են»: (*)

Ինչպէս վերն ալ ըսինք, մենք Սուրիոյ մէջ կը տեղաւորուինք իբրեւ յառաջդիմութեան և պաշտպանութեան տարր: Այսօր երբեք կարեւորութիւն չունեցող Հասիչէն պիտի տեսնենք որ վաղը արդիական եւրոպական քաղաքի մը վերածուած է Հայերուն ձեռքը:

Մենք Սուրիայէն բան մը չենք ուզեր: 40—50 հազար հոգիէ բաղկացեալ փոքրամասնութիւններուն անգամ, անոնց շահերուն և նպատակներուն յարմար անկախութիւններ տուող բարձր քովսէր Մ. Բօնսօ 200 000 հոգիէ բաղկացեալ հայ փոքրամասնութեան հետ այդ տեսակ իրաւունքի մը տէր ըլլալը մտածած է: Բայց մենք այդ գաղափարէն չենք: Մեր նպատակն է մեզի ցոյց տրուած վայրերուն մէջ տեղաւորուիլ և աշխատելով մեր նպատակին հասնիլ:

Դարձեալ թուրք թերթերը ու անոնց արձագանգը եղող արաբական թերթերը կ'ըսեն թէ.

2 — Հայերը Սուրիոյ մէջ համայնավարութիւն բերին: Ասիկա, իբր թէ Հայերուն և Արաբներուն մէջտեղը բացող բոքրականտի ռազմավարութիւն մըն է: Սուրիոյ մէջ իբրեւ համայնավար բռնուած քանի մը Հայեր և քանի մը փաստաթուղթերը չեն ապացուցաներ թէ հայ գաղթականները համայնավար են: Մենք եթէ համայնավար ըլլալ ուզէինք, կրնայինք Ռուսիա զրկել մեր գաղթականները: Ինչպէս որ Յունաստան թուրքերուն և Ռուսերուն հետ համաձայնելով հազարաւոր Հայերը կարմիր Ռուսիոյ ձեռքը կը յանձնէ: Մենք առայժմ ո՛չ թուրքիա և ո՛չ ալ կարմիր Ռուսիա վերադառնալու մտադրութիւն ունինք: Թուրքերուն երթեւեկի նոր հրահանգը մեզ թակարդին մէջ ձգելու համար մտածուած ռազմավարութիւն մըն է: Շահվէրտեանի Ռուսիա գաղթական փոխադրելը այս հաւաքական նպատակին մէկ

(*) Nansen էջ 261:

իրականացումն է: Բայց մենք այլ եւս ստացած ենք մեր դասը: Մեր ոտքերով չենք կրնար անդունդը երթալ:

3 — Մեզ Սուրիացիներուն հացին, դրամին և պաշտօններուն իբր ընկեր ցոյց կուտան Ասիկա ո՛չ թէ մենք, ալ իրականութիւնը կը հերքէ: Հայերու Սուրիա գալէն յետոյ երկրին պիտօճէին մէջ տեսնուած յառաջդիմութիւնը թող աչքէ անցնեն: Վեց տարի առաջ եւրոպական նահապետ մը պիտօճէին աւելի չեղող թուանշանը այսօր եռապատիկ աւելցած է: Ասոր մէջ Հայերուն կարեւոր բաժին մը ունենալը կարելի է հերքել: Եթէ մենք դպրոց կը բանալք, վաճառատուն կը հիմնենք, նոր գիւղեր և քաղաքներ կը ստեղծենք, ասկէ Սուրիոյ պիտօճէն վնաս կը տեսնէ թէ չհաս: Մեր խօսքը լրացնելէ առաջ օգտակար պիտի ըլլայ եւրոպայի մտաւորականներուն մէկ երկու խօսքերը յիշատակել:

Հոչակաւոր Ռընան ըսած է թէ «Ազգ մը ինքզինքը միմիայն օտար ճնշումի տակ իրապէս կը զգայ և կը ճանչնայ»: Ասիկա կարծես թէ միմիայն Հայերուն համար ըսուած իրականութիւն մըն է: Մեր տեսած ճնշումներուն տակ, մենք ինքզինքնիս աւելի լաւ զգացած ու ճանչցած ենք: Սուրիացիներն ալ այս իրականութեան տակ չարթնցան միթէ: Այսինքն, զիրար վախցնելու աստիճան քունի մէջ չենք գտնուիր:

Յետոյ, «Վիրիկէցի մը» ստորագրութեամբ հրատարակուած «Իսլամ Քաղաքակրթութիւն» անուն գրքին մէջ ըսուած է թէ.

«Իսլամը անշարժութեան (*) պետութիւն մըն է: Բնականօն դարգացման մը ընդունակ չէ: Եւրոպական քաղաքակրթութեան թշնամի է: Կորովի և հոգիի տեսակէտով Արաբները չեն կրնար մեզի հետ նոյնանալ: Այս պատճառով է որ իսլամին համար լաւագոյն ճակատագիրն է օտար պետութեան մը վարչութեան տակ գտնուիլ: Նոյնիսկ Բրամէր

(*) Puissance d'inertie.

ըսած է թէ «Կարելի չէ բարեկարգել իսլամութիւնը»: Այսինքն, բարեկարգուած իսլամութիւնը իսլամութենէն ելած կը նշանակէ: Իսլամութեան երբեմն ցոյց տուած փայլը դրացի քաղաքակրթութեան մը տուած առաքինութենէն ծնած է: Օրինակ Մարաքէշի յառաջդիմութիւնը հրեայ ուշիմութեան առաւելագոյն ազդեցութեան արդիւնքն է: 17րդ դարուն սկիզբը Մարօքի բացառիկ փայլը արեւմտեան Եւրոպայի հետ իր ունեցած շփումէն առաջ եկած չէ՞ր: Սատիյէ Սուլթաններուն շրջանը իսկապէս փայլուն էր, որովհետեւ լայն և գործնական յարաբերութիւններ ունէին քրիստոնեայ ազգերուն հետ: Այսօր եթէ Թուրքիա և Եգիպտոս գերակշիռ են միւս իսլամական կառավարութիւններէն, ասոր պատճառը այն է որ անոնք դիւրութեամբ կրցած են գործադրել եւրոպայի կեանքը»: (*)

«Անապատին մէջ Լմբոստութիւն» անուն իր գիրքին մէջ հոչակաւոր Լօրէնս հետեւեալ կերպով խօսքի կը սկսի.

«Կարելի է Արաբները գաղափարի մը վրայ օրօրել՝ օրօրանի մէջ օրօրելու նման: Անոնք միշտ հպատակի և ծառայի դիրքին մէջ մնացած են: Եռեակայութեան բարւոքում չընդունող զաւակները եղող Արաբներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող անվերջանալի վէճերուն հետեւանքով չեն կրնար գործի մը վերջը բերել»:

Եւ թերթերը կրնան այդ խօսքերը քրիստոնիայի մը պարծենկոտութիւնը նկատել: Բայց Հայերու հոծութենէն Սուրիոյ ո՛ր աստիճան օգտուիլը վիճաբանութեան ենթարկելու և փաստելու պէտք կա՞, անոնց համար, որոնք Լիբանանի մէջ 60 տարիէ ի վեր շարունակուող ֆրանսական քաղաքակրթութեան առաջ բերած գերակշիռ գործերը այցելած և իրենց աչքերովը տեսած են: Մենք չենք պնդեր թէ Սուրիացիները մեզմէ ճարտարարուեստ և քաղաքակրթութիւն պիտի առնեն: Բայց 25 դարերէ ի վեր ամէնէն լերկ լեռները և ամէնէն երաշտ վայրերը պարտէզի և արհեստա-

(*) Manuel de la Politique Musulmane, էջ 19—20:

նոցի վերածող տարրէ մը Սուրիան ո՛չ թէ վնաս, այլ օգուտ կրնայ տեսնել ըսել կ'ուզենք:

Սուրիոյ ամէն կողմը երկրագործութեան և յառաջդիմութեան յարմար է ու պէտք ունի: Աշխատասէր հայ գյուղին ու հայ քաղուկները մեծ գործեր պիտի ստեղծեն այդ վայրերուն մէջ: Գալով կառավարական գործերուն, այդ մասին մէջ ալ Հայերուն պատմական համբաւ մը ունենալը գիտնմեր արար հայրենակիցները: Բարձր քօմիսէրութիւնը եթէ մեզի կարեւոր պաշտօններ կուտայ, առոր շահը աւելի կը պատկանի Սուրիոյ վարչութեան զարգացումին: Մենք սկսած գործը մինչեւ վերջը հետապնդող և մինչեւ որ չլաջողինք չհրաժարող տարր մըն ենք:

Թշնամի թերթերը կը գրեն թէ Ֆրանսացիները Իտալացիներուն պիտի ձգեն Սուրիոյ վարչութիւնը: Ասիկա ալ հաւանաբար անպատկառ սուտ մըն է: Մենք Սուրիացիներուն և մանաւանդ ֆրանսական մշակոյթով հասած փոքրամասնութեանց համար աղէտ մը կը նկատենք Սուրիոյ Ֆրանսայէն զրկումը: Մաղթենք, որ տակաւին միջոց մը ֆրանսական հոգաւարութիւնը պակաս չըլլայ Սուրիայէն: Ասիկա պէտք է թէ՛ մեզի և թէ՛ սուրիացի մեր հայրենակիցներուն համար:

Եզրակացնելով, ինչպէս որ Սուրիան մեզի պէտք է, մենք ալ Սուրիացիներուն պէտք և օգտակար ենք: Ասիկա գնահատող Սուրիացիները շատ են և հետզհետէ կը շատնան:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Մեր թուած այս ստիպողական պատճառներով Հայերուն Սուրիա հաւաքուիլը կատարուած իրողութիւն մը եղած է: Ինչպէս որ ո՛չ մէկ ուժ չի կրնար փոխել բնութեան օրէնքները. այնպէս ալ բնական պատճառներուն արդիւնքները ո՛չ մէկ ազդեցութիւն չի կրնար աւերել: Հիմայ եթէ ընելիք միակ բան մը կայ, առիկա ալ դուրսէն եկած թշնամի

ձայներուն առջեւ մեր ականջները գոցելով Սուրիոյ մէջ ձեռք ձեռքի տալով աշխատին է:

Եթէ Սուրիոյ վրայ վերէն ականարկ մը նետենք, կը տեսնենք որ ան փոքրամասնութեանց միացումէն կազմուած ամբողջութիւն մըն է: Ասիկա կարելի է նմանցնել զանազան ձեւի անդամներ ունեցող մարմինի մը: Եթէ այդ անդամներէն մէկը պակաս է կամ իր պարտականութիւնը չկարենալ կատարելու վիճակին մէջ կը գտնուի, այդ մարդուն հաշմանդամ, խեղանդամ, անկարող կ'ըսեն: Մենք Սուրիան զօրաւոր և կանոնաւոր մարմինի մը վիճակին մէջ աշխատեցնող անդամներէն մէկն ենք: Ֆրանսական կառավարութիւնը Սուրիան կազմող մարմիններուն լաւ աշխատիլը ապահովելու համար անոնց անկախութիւն, այսինքն իրենց շարժումներուն մէջ ազատութիւն տուաւ: Այսօր ոչ Լիբանանցի Սուրիացիին և ոչ ալ ձէպէլը Տրիպոլի Ալէքիներուն գործը չէ: Մեծ լեզաշրջումէն ի վեր ընկերային կեանքի բոլոր կէտերուն մէջ ազատութիւն փնտռող Ֆրանսան, Սուրիոյ փոքրամասնութեանց եւս անկախութիւններն տուած և Սուրիան մեքենաները առողջ ժամացոյցի մը նման աշխատեցնել սկսած է: Երբ 10 հազար հոգիէ բաղկացեալ փոքրամասնութիւններն անդամ իրենց անկախութիւնները ստացած են, 200,000 հոգիէ բաղկացեալ Հայերուն առկէ զրկուած մնալը ֆրանսական աւանդութիւններուն և սկզբունքներուն չպատշաճիր: Այսօր եթէ Սուրիոյ մէջ անկախ հայկական շրջան մը չտեսնուիր, առոր պատճառը ամէնէն աւելի Հայերուն լուռ մնալուն հետեւանքն է: Որովհետեւ

1 — Մենք Սուրիացիները, մանաւանդ իսլամ արաբները գրգռելով չենք ուզեր իրաւունք տուած ըլլալ թշնամի բրոքականներուն:

2 — Մենք ի վերջոյ մեր իրական հայրենիքին տիրանալու յոյսը չենք կորած: Բայց վերջին դէպքերը ցոյց կուտան թէ Ֆրանսա կը պնդէ փոքրամասնութեանց անկախութեան գաղափարին վրայ: Յայտնի է թէ 1932ի սկիզբը երբ Ազգերու Դաշնակցութիւնը Իրաքի անկախութեան մասին

կը վիճաբանէր. Գրանսայի պատուիրակը իր կառավարութեան անունով պահանջեց որ Իրաքի հիւսիսակողմի կէս միլիոն քիւրտերուն ալ անկախութիւն տրուի: Ազգերու Դաշնակցութիւնը չընդունեց այս առաջարկը, բայց փոքրամասնութեանը մշակութային, լեզուական և ազգային հիմերուն պահպանումը պայման դրաւ:

Սուրիոյ մէջ այսպէս է: Փոքրամասնութիւնները իրենց մշակոյթը, լեզուն և ազգութիւնը պահելով հանդերձ վարչական անկախութիւն ալ ունին:

Ինչպէս որ բարձր քոմիսէր Մ. Բօնսօ Ազգերու Դաշնակցութեան առջեւ ալ յայտնած էր (*), օրինակ Իսկէնտէրունի և Անթաքիոյ շրջաններուն անկախութիւն տրուիլը աւելի նպաստաւոր էր Սուրիոյ շահերուն: Որովհետեւ «այդ շրջանը արդէն իսկ Սուրիոյ մէջ կը գտնուի և այդ ձեւով ինքնավարութիւնը այդ շրջաններուն աւելի շուտով սուրիականացումին կ'օժանդակէ»: (**)

Նոյնպէս յարգոյ բարձր քոմիսէրը առաջարկեց Սուրիան Լիբանանի կցելու պայմանով Փէտէրասիօնի մը ձեւով կառավարել և այդ ծրագիրը իրականացնելու վրայ էր, երբ 1925ի դէպքերը վրայ հասնելով խանգարեցին և յապաղեցուցին:

Երբ կացութիւնն ու իրականութիւնը այսպէս է, Սուրիոյ մէջ երկրորդ աստիճանի փոքրամասնութիւն մը կազմող և նոյնիսկ հետզհետէ առաջին աստիճանին մօտեցող Հայերուն գոնէ ձեւով մը իրենց լատուկ վարչութեան մը տիրանալը իրաւունք մը չէ: Եթէ անոնք իրենք չեն պահանջիր այդ իրաւունքը, ասիկա պարզապէս Սուրիացիներուն հանդէպ իրենց յարգանքն ու բարեացակամութիւնը ցոյց տալու համար է: Հայերուն այսօրուան հանդարտ և աշխատասէր վիճակէն աւելի լաւ պատասխան մը կրնա՞յ ըլլալ կարգ մը արաբական և թուրք թերթերուն հանդէպ, որոնք կը պոռան թէ մենք Սուրիոյ մէջ հայկական հայրենիք մը պիտի ստեղ-

(*) 27 Յունիս 1930:

(**) Մ. Բօնսօյի խօսքերը նոյնութեամբ առնուած են:

ծենք, իսլամ Արաբներուն կողմէ Գրանսացիներուն դէմ ըմբոստութեան պարագային պաշտպանութեան միջոց մը պիտի ըլլանք, թէ Սուրիոյ և Թուրքիոյ բարեկամական համայնութեան արգելք հանդիսանալու համար վանդակորմի մը նման սահմանին վրայ կեցած ենք և թէ Սուրիացիներուն հացը պիտի առնենք անոնց բերնէն:

Հիմա քիչ մըն ալ խօսինք Սուրիոյ մէջ տեւական խառնակութեան մը առիթ եղող և նոյնիսկ արիւնալի դէպքերու պատճառ հանդիսացող հիմնական օրէնքին 116րդ յօդուածին մասին: Բայց եթէ այս խնդիրը քննենք ո՛չ թէ հայկական մտայնութեամբ, այլ Ազգերու Դաշնակցութեան աչքով, այդ պարագային ո՛չ ոք բերան բանալու առիթ չունենար:

Մ. Բօնսօ Ազգերու Դաշնակցութեան հոգատարութեանց յանձնաժողովին 13րդ նիստին մէջ իր բացատրութիւնները շարունակելով Սուրիոյ վաթանիներուն կողմէ «Ճէմիլ Միր-տիմ» պէյի 11 Յունիս 1930 թուակիր մէկ հեռագիրը կարդաց: Հեռագիրը ամփոփ կերպով կ'ըսէր. «Սուրիոյ սահմանադիր ժողովը պատմութեան մէջ չտեսնուած ձեւով մը փակուեցաւ: Սուրիոյ Սահմանադրութեան վրայ աւելցուած 116րդ յօդուածը անկարելի դարձուց այդ օրէնքին գործադրութիւնը: Ազգին ընդհանուր զգոհութեան հակառակ, առժամայ կառավարութիւնը իր տեղը կը մնայ, զինեալ ուժերով ապօրինի գործեր կը կատարէ, բնակարանի և երթևեկի ազատութիւնը կը բռնաբարէ, շատ մը հայրենակիցներու երկիր վերադարձին արգելք կը հանդիսանայ: Սուրիացիներուն անունով կը բողոքեմ: Սուրիոյ ազգին և ներկայացուցիչներուն փափաքէն դուրս կատարուած ամէն բան անգոյ և անարժէք կը նկատենք»:

Մ. Բօնսօ առանց վարանելու, վստահութեամբ և քաջութեամբ կարդաց այս հեռագիրը և հետեւեալ պատասխանը տուաւ. «Այս հեռագիրը ինչպէս ձեւին, այնպէս ալ հիմին մէջ չափազանցուած գաղափարի մը արդիւնքն է: Ես անձամբ կրնալի պատասխանել ասոր, բայց ձեզի կը յանձնեմ, ցոյց տալու համար թէ ամէն օր ինչ տեսակ զգու-

րութեանց կը հանդիպինք Սուրիոյ մէջ: Այս տեսակ բողոքներ միշտ տեղի կ'ունենան: Ես չեմ հաւատար ասոր: Իմ անունիս այս տեսակ հեռագիր մը ղրկուած ըլլալը ցաւալի է: Փորձառութիւններու վրայ յենլով կը յայտնեմ թէ պէտք չէ լուրջ նկատել ըսուածները: Իմ կարծիքովս, ներկայիս Սուրիոյ Վաթանիները հոգատար պետութեան Սուրիոյ մէջ ստեղծած վիճակն ու կացութիւնը տակաւին չեն հասկցած»:

Ասոր հանդէպ գիտէ՞ք թէ ինչ ըրաւ Ազգերու Դաշնակցութեան Հոգատարութեանց Յանձնաժողովը: Ծնորհակալութիւն յայտնեց բարձր քոմիտէին: Հոգատար պետութեան Սուրիոյ մէջ ինչ աստիճան դժուարութեան բախելուն տեղեակ ըլլալին յայտնելով և ըսելէ յետոյ թէ յանձնաժողովը բարոյական պաշտպանութենէն և օժանդակութենէն տարբեր բան մը չըներ, շնորհաւորեցին Պրանսան. որ Սուրիոյ մէջ ամէնէն լաւ վարչական եղանակը գտած է:

Այլեւս մեր բան մը ըսելուն պէտք մնաց: Ասիկա, աշխարհի ամէնէն մեծ ազգերը ներկայացնող մարմինի մը առջեւ տրուած բացատրութիւններն ու ընդունուած իրականութիւն մըն է: 116րդ յօդուածով Սուրիոյ աշխարհագրական, վարչային և զինուորական պատասխանատուութիւնները իր վրայ առնող հոգատար Պրանսայի հանդէպ երախտապարտ ազգի մը ընելիքը ո՛չ թէ ըմբոստութիւն, այլ հնազանդութիւն և գոհունակութիւն յայտնել պէտք է ըլլայ:

Մ. Բօնսոյի վերջին խօսքերն ալ արժէքաւոր իմաստ մը կը յայտնեն: Այդ նախադասութիւնը և աւելի վերը ֆրանսերէն գիրքէ մը մեր արտատպած նախադասութիւնները զիբար կը բացատրեն և կը լրացնեն:

Արդարեւ նայեցէք գոյութիւն ունեցող իսլամ պետութիւններուն: Որը որ արեւմտեան քաղաքակրթութեան աւելի մօտ է. որոնք որ արեւմուտքիներուն հետ կրցած են չփման մէջ մտնել, անոնք կրցած են զարգանալ: Իրաքի և Սուրիոյ մինչեւ հիմայ չկարենալ զարգանալը հետեւանքն է Թուրքերուն կողմէ անոնց ա եռնեմար լան հեան քէհեռ

պահուելուն: Ասոր փոխարէն Լիրանի կէս դարէ ի վեր ցոյց տուած քաղաքակրթութիւնը Պրանսացիներուն հետ 60 տարի առաջ անոնց չփման մէջ մտնելն առաջ եկած է:

Այս տեսակետով Սուրիա Իրաքէն աւելի երջանիկ է: Որովհետեւ թուրք լուծէն ազատելէ յետոյ, արեւմտեան երկու տարրեր սկսած են զայն զօրացնել դէպ ի յառաջդիմութիւն՝ Պրանսացիներն ու Հայերը... Այո՛, յարգելի Սուրիացի հայրենակիցնե՛ր, Պրանսացիները ձեր գլխուն վերեւ և Հալեբը ձեր թեւը մտնելով ձեզ բարձրացնող երկու ուժեր եղած են: Պրանսացիներուն քով Հայերն ալ յիշելնուս համար մի կարծէք թէ կը հպարտանանք: Հայերը արեւմտեան քաղաքակրթութեան ամէնէն հին մէկ տարրն են:

Որ պատմութիւնը կ'ուզէք բացէք: Բրիտանոսէ 600 տարի առաջ Հայերուն Թեսալիայէն Փոքր Ասիա անցնիլը և դէպ ի արեւելք յառաջանալով իրենց ճամբաներուն վրայ շարունակ քաղաքակրթութեան գործեր ստեղծած ըլլալը պիտի տեսնէք: Սելճուգներու չրջանը, Արարատի կայսրութեանց չրջանները եթէ քննուին, այդ իրականութիւնը փայլուն կերպով կը տեսնուի: Արդէն վերջերս գտնուած պատմական հնութիւնները այս խօսքին ամէնէն հաւատարիմ վկաներն են:

Ըսել կ'ուզենք թէ, Հայերը դարերէ ի վեր Եւրոպայի քաղաքակրթութիւնը առած և ամէն տեսակ յեղաշրջումներու հակառակ զայն պահած են իրենց լեզուին և կրօնքին պէս: Ասկէ դատ 2300 տարիէ ի վեր արեւելքի մէջ հաստատուած ըլլալով և ընդհանրապէս իսլամ ազգերու դրացի և անոնց հետ ապրած ըլլալով շատ լաւ ճանչցած են զանոնք:

Հայ մը ամէնէն աւելի լաւ գիտէ իսլամի մը աւանդութիւնը, ընդունակութիւնը, նկարագիրը: Այս պատճառով եթէ կայ միակ ուժ մը, որ Սուրիոյ մէջ պիտի կարենայ դիւրաւ քաղաքակրթել իսլամ Արաբները, ատիկա հայը կրնայ ըլլալ:

Հայը առեւտուրի, ճարտարարուեստի և երկրագործութեան մէջ ամէն ազգէ աւելի ընդունակութիւն ունի: Տա-

կաւին երէկ իբրեւ գաղթական Սուրիա եկած Հայերուն ինչեր ստեղծած ըլլալը մէջտեղն է :

Սուրիացիներ, թշնամիի խօսքերէն մի' խարտիք : Տուէ՛ք ձեր ձեռքը. մենք ձեր գլխուն վրայ և ձեր թեւին՝ ուժ մը պիտի ըլլանք : Մեր դարը կրօնքի և մոլեռանդութեան դար չէ՛ : Բոլոր ուժերէն օգտուելո՛ւ դարն է :

1847

2013

